

Anetta Gajda

POLSKA MONOGRAFIA POPULARNONAUKOWA PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

STUDIUM GENOLOGICZNE

POLSKA MONOGRAFIA POPULARNONAUKOWA
PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU
STUDIUM GENOLOGICZNE

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Anetta Gajda

POLSKA MONOGRAFIA POPULARNONAUKOWA
PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU
STUDIUM GENOLOGICZNE

Anetta Gajda – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Zakład Historii Języka Polskiego
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENT

Maria Wojtak

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Magdalena Torczyńska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcia wykorzystane na okładce: ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego

© Copyright by Anetta Gajda, Łódź 2020

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09229.19.0.M

Ark. wyd. 17,6; ark. druk. 20,625

ISBN 978-83-8142-666-4

e-ISBN 978-83-8142-667-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

*Śp. Prof. Marii Kamińskiej,
która na zawsze pozostanie dla mnie symbolem Mistrza,
nie tylko uczącego i inspirującego, ale także wprowadzającego młodych adeptów
w świat uczonego i ukazującego etos jego pracy.*

SPIS TREŚCI

Wstęp	13
Rozdział I. Założenia metodologiczne	19
1.1. Cele pracy	19
1.2. Stan badań	20
1.3. Perspektywa badawcza i metodologia	25
1.4. Kryteria doboru źródeł	30
1.5. Struktura pracy	41
CZĘŚĆ PIERWSZA. W KRĘGU DZIEJÓW IDEI POPULARYZACJI I FORM GATUNKOWYCH	
Rozdział II. Z dziejów kształtowania się idei popularyzacji	47
2.1. Starożytne korzenie popularyzacji	48
2.2. Łacińskie średniowiecze i uprzystępnianie pojęć	51
2.3. Przełom odrodzeniowy – dzieło Galileusza i popularyzacja w językach narodowych	53
2.4. Działalność popularyzatorska uczonych epoki oświecenia	56
2.5. Popularyzacja nauki i wiedzy w czasach niewoli (lata 1832–1890)	60
2.6. Przełom XIX i XX wieku (lata 1890–1918) – tłumaczenia, parafrazy, kompilacje i oryginalne dzieła popularnonaukowe	62
2.7. Dwudziestolecie międzywojenne – kontynuacja i rozwój form popularyzacji	69
Rozdział III. Świadomość genologiczna na przełomie XIX i XX wieku	73
Rozdział IV. „Rodzina” gatunków popularnonaukowych na przełomie XIX i XX wieku	85
4.1. Próby klasyfikacji	85
4.2. Gatunki popularnonaukowe w świetle teorii podobieństwa rodzinnego	89
4.2.1. Monografia popularnonaukowa a podręcznik	91
4.2.2. Monografia popularnonaukowa a monografia naukowa	92
4.2.3. Monografia popularnonaukowa a cykl wykładów lub pogadanek	92
4.3. Przedmiot badania w świetle klasyfikacji genologicznych	93

CZĘŚĆ DRUGA. W KRĘGU ANALIZ

Rozdział V. Struktura formalna książki popularnonaukowej	101
5.1. Aspekt strukturalny	101
5.1.1. Stan badań	101
5.1.2. Pojęcie struktury	103
5.1.3. Pojęcie i zakres ramy delimitacyjnej	105
5.1.4. Związek struktury i gatunku	106
5.1.5. Komponenty strukturalne książki popularnonaukowej	107
5.2. Tytuł i jego funkcje	108
5.2.1. Struktura semantyczna i kompozycyjna tytułów	110
5.2.2. Struktura formalnojęzykowa tytułów	115
Tytuły nominalne	115
Tytuły werbalne	118
5.3. Organizacja fragmentów inicjalnych	120
5.3.1. Autoprezentacja nadawcy	122
5.3.2. Nawiązanie kontaktu z czytelnikiem	124
5.3.3. Zapowiedź tematu	128
5.3.4. Granice podejmowanej problematyki	128
5.3.5. Wstępne wartościowanie tematu i zaakcentowanie jego wartości poznawczej	129
5.3.6. O konieczności poznania	130
5.3.7. Informacja o gatunku	131
5.3.8. Modele organizacyjne wstępu	132
Model 1. Od relacji N-O do tematu	132
Model 2. Od tematu do relacji N-O	133
Model 3. Temat jedynym obiektem opisu	133
Model 4. Temat i relacja N-O jednocześnie	133
5.4. Wewnętrzne uporządkowanie tekstu głównego	135
5.4.1. Jednostki tektoniczne	135
5.4.2. Struktura tematyczna	137
Podział na rozdziały	139
Podział na akapity i sekwencje akapitów	140
5.4.3. Delimitacja wewnątrztekstowa za pomocą wypowiedzi metatekstowych	144
5.5. Organizacja fragmentów finalnych	148
5.5.1. Informacje o zakończeniu wypowiedzi	150
5.5.2. Podsumowanie treści	150
5.5.3. Zamknięcie relacji nadawczo-odbiorczej	152
5.5.4. Schematy kompozycyjne zakończenia	154

5.6. Jednostki paratekstualne jako elementy nieobligatoryjne	156
5.6.1. Przypisy	159
5.6.2. Komponenty ikoniczne	165
5.6.3. Streszczenia, pytania kontrolne, polecenia, tabele, bibliografie	168
5.6.4. Parateksty edytorskie	168
Objaśnienie	168
Podziękowanie	169
Dedykacja	169
5.7. Wnioski	170

Rozdział VI. Rozmowa ucząca, czyli o relacji uczonego-popularyzatora i niespecjalisty

.....	175
6.1. Aspekt pragmatyczny	175
6.1.1. Dialogowość jako cecha przekazu popularnonaukowego	175
6.1.2. Pojęcie dialogu i dialogowości	176
6.1.3. Zakres i cel badań	177
6.1.4. Modelowy układ nadawczo-odbiorczy	177
6.2. Relacja osobowa	179
6.2.1. „Ja” popularyzatora	181
6.2.2. „My” popularyzatora	184
6.2.3. „Ty” niespecjalisty	190
6.2.4. „Wy” niespecjalisty	192
6.2.5. „On”, „oni”, „czytelnik”, „ktoś”, „każdy”, „wszyscy”	195
6.3. Relacja bezosobowa	198
6.4. Struktury tekstowe o charakterze dialogowym	200
6.4.1. Struktury pytajno-dialogowe	201
6.4.2. Wyimaginowane dialogi	204
6.4.3. Przytoczenia	205
6.5. Wnioski	206

Rozdział VII. Wartościowanie treści, czyli stosunek nadawcy do opisywanej rzeczywistości

.....	213
7.1. Aspekt poznawczy i aksjologiczny	213
7.2. Wartościowanie w dyskursie popularnonaukowym	214
7.2.1. Podstawowe pojęcia	216
7.2.2. Cel i zakres projektowanych analiz	217
7.3. Wartościowanie pozytywne	218
7.3.1. Przymiotniki w stopniu równym (<i>wybitny, doskonały, ciekawy...</i>)	219
7.3.2. Stopniowanie przymiotników (<i>doskonalszy, jeden z najdoskonalszych, najdoskonalszy...</i>)	223

7.3.3. Rzeczowniki (<i>znawca, dokładność, istotka ...</i>)	224
7.3.4. Wyrzyskienia (<i>To jest fakt poniekąd sensacyjny!</i>)	226
7.3.5. Nagromadzenia określeń wartościujących i laudacje	227
7.4. Wartościowanie negatywne	227
7.4.1. Przymiotniki w stopniu równym (<i>tępy, niezasłużony, głupi ...</i>)	228
7.4.2. Przymiotniki i przysłowki w stopniu wyższym i najwyższym (<i>szkodliwiej, najgorszy...</i>)	230
7.4.3. Rzeczowniki negatywne (<i>znachor, frazesy, niezaradność...</i>)	230
7.4.4. Nagromadzenia określeń wartościujących i krytyka	231
7.4.5. Wartościowanie ilościowe	232
7.5. Wnioski	233

Rozdział VIII. Obrazowość jako kategoria stylistyczna służąca

przystępności	237
8.1. Aspekt stylistyczny	237
8.2. Właściwa obrazowość	239
8.2.1. Metafory	242
8.2.2. Porównania	244
8.2.3. Personifikacje	247
8.3. Komparans jako tzw. wiedza wspólna	252
8.4. Wnioski	255

Podsumowanie	259
---------------------------	-----

Wykaz i opis bibliograficzny źródeł	263
--	-----

Źródła podstawowe	263
„Wykłady popularne” w formie książkowej	263
„Pogadanki” w formie książkowej	266
„Odczyty” w formie broszur	266
Źródła uzupełniające	267
Gatunki paraliterackie: „czytanki”, „opowiadania”, „gawędy”, „bajki”	267
Zbiory różnych form gatunkowych	269
Tłumaczenia i adaptacje dzieł obcych	269

Bibliografia	273
---------------------------	-----

Aneks	291
--------------------	-----

A) Części inicjalne	291
B) Części finalne	308
C) Ilustracje	314

Polish popular science monograph on the turn of 19th and 20th century.

Genological study (Summary)	325
Od Redakcji	329

W miarę rozwoju swego, gdy konary [nauki] coraz wyżej się wzbijają, zapuszcza też nauka coraz głębiej korzenie swoje i coraz mocniej się na nich wspiera, ale oparcie trwałe dają jej dopiero korzenie szeroko rozpostarte. W całej pełni rozkwita życie umysłowe wtedy tylko, gdy nauka w społeczeństwie oddźwięk i współczucie znajduje, gdy z niego czerpie soki swe odżywcze i zdobyczy swoich czyni je uczestnikiem. Tak rzeka wtedy tylko potężne ilości wód do morza znosi, gdy głębokim płynąc korytem, szeroko się zarazem rozlewa. Gdy spójni ze społeczeństwem nauka nie posiada, połyskuje tylko nalotem zewnętrznym, który zle losy łatwo zwiać mogą.

Stanisław Kramsztyk, *O popularyzacji nauki* (1907)

WSTĘP

Przełom XIX i XX wieku, który stał się przedmiotem mojego zainteresowania, to szczególnie interesujący i ważny okres w dziejach zarówno polskiej nauki, jak i jej popularyzacji, mimo niesprzyjających w tym czasie warunków zewnętrznych.

Od momentu utraty niepodległości polska nauka i oświata były systematycznie niszczone przez zaborców. W szkołach usuwano z posad nauczycieli, poddawano ich represjom i szykanom, upokarzano. W latach 1900–1905 oficjalnie zlikwidowano przedmioty przyrodnicze, takie jak: fizyka, przyroda, chemia, higiena. Żeby zatem móc ich w ogóle nauczać, trzeba było je ukryć pod nazwami innych przedmiotów. Carska cenzura systematycznie ograniczała rozwój polskiego czasopiśmiennictwa, utrudniając tym samym przepływ informacji z zagranicy oraz blokując dostęp do wiedzy historycznej na temat tego, że w przeszłości istniało niepodległe państwo polskie o silnej strukturze i silnej państwowości.

W tak trudnych warunkach, wbrew zewnętrznym okolicznościom (i paradoksalnie w pewnym stopniu także dzięki nim) w dobie powstaniowej, w kręgach polskiej inteligencji pokolenia Szkoły Głównej Warszawskiej – które zostało wychowane w poczuciu odpowiedzialności za przyszłość, rozwój, postęp społeczny i gospodarczy uciemzonego kraju oraz w kulcie wiary w wyższość rozumu, nauki, wiedzy – zrodziły się liczne inicjatywy zmierzające m.in. do podniesienia poziomu oświaty. Wprowadzono różne formy kształcenia oraz dokształcania realizowane poza strukturami szkolnymi narzuconymi przez zaborców, takie jak np. Uniwersytet Latający. Jednocześnie starano się popularyzować nauki przyrodnicze, tak dynamicznie się wówczas rozwijające w Europie. W roku 1875 z inicjatywy Konrada Prószyńskiego, Józefa Pławińskiego i Edwarda Kornilowicza powstało tajne Towarzystwo Oświaty Narodowej (TON), które miało krzewić wśród narodu ideę więzi narodowej jako naczelną ideę życia społecznego i narodowego, dążenia do dobrobytu moralnego i materialnego oraz ideę podniesienia poziomu oświaty wśród ludu.

Ówczesną polską inteligencję (często o pochodzeniu szlacheckim) – należącą do pokolenia powstaniowego, którego ojcowie (nierazko pozbawieni majątku, skazani na zesłanie i więzieni) byli zasłużonymi obywatelami swojej ojczyzny – łączyły zatem wspólne poglądy oraz doświadczenia

(por. Żurawicka 1978). Były to: zaangażowanie w sprawy narodowe, zapal do bohaterskich i patriotycznych czynów, studia odbyte w kraju i za granicą, wiara w idee pozytywistyczne, wreszcie szeroko pojęta działalność społeczno-oświatowa, w której dominowały trzy nurty.

Nurt pierwszy to praca pedagogiczna w różnych placówkach oświatowych (np. Szkole Handlowej im. Leona Kronenberga, której kadre stanowili głównie profesorowie i wychowankowie Szkoły Głównej), często będąca również działalnością konspiracyjną, prowadzoną w szkołach i na tajnych pensjach (jak np. praca Jadwigi Papi, Karoliny Strzemińskiej czy Zofii Raczyńskiej w Warszawie) oraz na rocznych lub dwuletnich kursach wyższych.

Nurt drugi stanowiły pomoc w organizowaniu bibliotek i czytelń (także wiejskich), uruchamianie – często własnych – księgarń sortymentowych i nakładowych, rozpowszechnianie książek sprowadzanych np. z Galicji, zakładanie periodyków i redagowanie czasopism mających za pierwszy swój obowiązek donosić o tym, co się dzieje u nas oraz na szerokim świecie i służyć sprawom bieżącym (Radziewicz 2008).

Nurt trzeci to działalność ściśle popularyzatorska (polegająca na pisaniu tekstów i wygłaszaniu odczytów popularyzujących naukę i szeroko pojętą wiedzę), która będąc próbą demokratyzacji samej nauki, pełniła funkcje społeczne, a jednocześnie stanowiła czyn patriotyczny. Była wyrazem walki z rusyfikacją i bardzo często pozwalała zaspokoić tęsknotę za zawodowym uprawianiem nauki (Dormus 2002: 166).

To właśnie w tym okresie, począwszy od lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku, wykształciły się rodzime teorie na temat popularyzacji, i dlatego wiek XIX był nazywany „stuleciem nauki popularnej” (Dormus 2002: 167), zaś na przełomie XIX i XX wieku ukształtował się model popularnego wykładu, pogadanki, odczytu i książki (ściślej: monografii) popularnonaukowej.

Nie bez znaczenia dla rozwoju, zwłaszcza tego ostatniego gatunku, pozostawały publikacje ówczesnych znanych popularyzatorów europejskich¹, szczególnie uczonych angielskich, francuskich oraz włoskich².

¹ O próbach politycznego oraz cywilizacyjnego podźwignięcia kraju w oparciu o wzorce przejęte z Anglii, w której narodziła się idea popularyzacji nauki, o wpływach bezpośrednich polegających na kontaktach polsko-brytyjskich wąskiego grona arystokracji oraz uczonych i wpływach pośrednich w postaci obecności książki angielskiej w Polsce pisze m.in. Łukowska 2016.

² Nazwiska uczonych zachodnich, których dzieła tłumaczyli i parafrazowali polscy uczeni na przełomie XIX i XX wieku: Luigi Bertelli (pseud. Vamba), Ernest Candèze, Georges Colomb, Erasmo Crottolina (właśc. Romolo Marescotti), Jean Henri Fabre,

Jak zauważyła Żurawicka (1978: 247):

Popularyzacji [...] wartościowego dorobku piśmienniczego zagranicznego służyć miały obszerne sprawozdania i streszczenia książek trudno dostępnych w kraju. Każde czasopismo warszawskie prowadziło stale dział recenzji i omówienia książek zagranicznych. Redakcje czasopism ówczesnych, zarówno te o charakterze społeczno-kulturalnym, jak i specjalistyczne, przejęły na siebie również obowiązki popularyzowania wyników wiedzy i badań prowadzonych za granicą, stąd w treści ich duża liczba artykułów i rozpraw tego typu.

Dzieła o charakterze popularyzatorskim zachodnich uczonych, początkowo streszczane i tłumaczone przez polskich uczonych, coraz częściej były parafrazowane, ulegały różnorodnym kompilacjom, a jednocześnie stawały się inspiracją do tworzenia oryginalnych³, przeznaczonych dla szerokiego kręgu polskich odbiorców tekstów własnych, potocznie określanych mianem książki popularnonaukowej.

Zasadniczym celem niniejszej rozprawy jest zatem opisanie wyznaczników gatunkowych (statycznych cech modelowych) monografii popularnonaukowej przełomu XIX i XX wieku. Przedmiotem refleksji badawczej objęte zostały najbardziej poczytne pozycje książkowe czołowych polskich uczonych i popularyzatorów⁴ tworzących swe dzieła w okresie intensywnego rozwoju idei popularyzacji, w latach 1863–1939. Dzieła te pochodzą z obszaru dyscyplin: matematyki, fizyki, chemii, biologii (w tym także biologii medycznej), astronomii, geofizyki i geologii oraz elektrotechniki i komunikacji, które należały wówczas do rodzącej się dopiero dziedziny nauk technicznych. Analizy zostały przeprowadzone z perspektywy genologii lingwistycznej z elementami analizy dyskursu oraz stylistyki językoznawczej, a fundamentalnymi pojęciami są w nich: gatunek, tekst i dyskurs.

Praca składa się z dwóch części – teoretycznej oraz praktycznej. Część teoretyczna zawiera cztery rozdziały. Rozdział pierwszy stanowią założenia metodologiczne. W rozdziale drugim zostały omówione dzieje idei popularyzacji (formy, zasady, cele, źródła, zasięg społeczny) od czasów starożytnych

Walter Jewold, William Jevons, Ernst Mach, Anton Kerner von Marilaun, Henrik Mohn, Gaston Tissandier i inni.

³ Kwestię tę omówiłam w osobnym artykule (por. Gajda A. 2016).

⁴ Nazwiska autorów badanych dzieł: Władysław Anczyc, Stanisław Bouffał, Mieczysław Brzeziński, Feliks Burdecki, Jan Dembowski, Bohdan Dyakowski, Jan Harabaszewski, Maksymilian Heilpern, Zofia Joteyko-Rudnicka, Stanisław Kramsztyk, Stanisław Malec, Edward Passendorfer, Feliks Piotrowski, Stefan Różański, Józef Siemiradzki, Edward Stenz, Hugo Steinhaus, Władysław Umiński, Witold Wilkosz.

do 1939 roku. W rozdziale trzecim przedstawiam informacje na temat nazw gatunkowych, odnalezionych w tytułach oraz wstępach analizowanych tekstów, w tytułach ówczesnych serii wydawniczych, opracowaniach bibliograficznych (tzw. katalogach rozumowanych), opracowaniach oraz słownikach, odtworzenie bowiem świadomości genologicznej danego okresu jest niezbędnym warunkiem zwłaszcza w przypadku dokonywania klasyfikacji tekstów dawnych. Rozdział czwarty jest próbą rekonstrukcji „rodziny gatunków” popularnonaukowych, jakie istniały na przełomie XIX i XX wieku, stojących na pograniczu dyskursu naukowego, dydaktycznego oraz beletrystyki o tematyce naukowej (tzw. literatury popularnonaukowej).

Część praktyczna przedstawia analizy i interpretacje z obszarów: strukturalnego, pragmatycznego, poznawczego i stylistycznego. W istocie stanowią one cztery komponenty wzorca gatunkowego monografii popularnonaukowej. Przedmiotem badań oraz refleksji autorskiej w rozdziale piątym jest struktura formalna książek popularnonaukowych. Wyznaczam w nim i opisuję elementy konstytutywne (tytuły, partie inicjalne, tekst główny/podstawowy, partie finalne) oraz fakultatywne (przypisy, spisy treści, elementy ikoniczne, bibliografia).

W rozdziale szóstym próbuję odtworzyć modelowy wzorzec pragmatyczny, czyli typowy dla badanych tekstów popularnonaukowych model relacji nadawczo-odbiorczej, a więc role komunikacyjne nadawcy – popularyzatora i odbiorcy – niespecjalisty, dokonuję charakterystyki poszczególnych kategorii osobowych, ale także ukazuję struktury tekstowe o charakterze dialogowym, przełamujące monologową strukturę typową dla pisanych tekstów naukowych.

W rozdziale siódmym dotyczącym płaszczyzny poznawczej skupiam się na aspekcie aksjologicznym, obrazującym stosunek nadawcy do opisywanej rzeczywistości. Wskazuję grupy środków językowo-stylistycznych wyrażających ocenę, przy czym w klasyfikacji formalnej pojawia się podział na środki wartościujące pozytywnie oraz te wartościujące negatywnie. Pozwala to także wskazać skalę wartościowania oraz różnorodny stopień nasycenia tekstów językowymi środkami wartościującymi.

Ostatni, ósmy rozdział przedstawia jedną z głównych cech stylistycznych badanych tekstów, mianowicie obrazowość, która realizuje się w słowach oraz dłuższych strukturach o znaczeniu przenośnym. Omawiam ponadto odnalezione w badanej grupie tekstów właściwe środki obrazowania, takie jak: metafory, personifikacje i porównania. W wyekscerpowanym materiale mamy do czynienia ze zjawiskiem przekształcenia mikrotropów w makrotropy, nie-rzadko bowiem wymienione tropy wykraczają poza pojedyncze wypowiedzenie, obejmując często kilka zdań czy cały akapit, a niekiedy organizując dłuższe partie tekstu.

Całość zamyka rozdział zawierający wnioski natury genologicznej oraz wskazujący nieomawiane wcześniej aspekty, które otwierają nowe perspektywy badawcze. Zamieszczony na końcu aneks zawiera dłuższe partie początkowe i końcowe tekstów, które w części analitycznej mogły być przedstawione tylko fragmentarycznie.

Mam nadzieję, że niniejsza książka, sięgająca do dawnych tekstów wybitnych popularyzatorów, stanie się dla współczesnych uczonych (zwłaszcza tych młodych) źródłem inspiracji oraz motywacji do podejmowania działań popularyzatorskich, a może nawet doskonalenia warsztatu uczonego-popularyzatora.

Szczególne podziękowania pragnę wyrazić Pani Prof. dr hab. Elżbiecie Umińskiej-Tytoń, która cierpliwie towarzyszyła mi w kolejnych etapach pracy badawczej i wspierała cennymi uwagami merytorycznymi, Prof. dr hab. Jadwidze Zieniukowej, która od początku wierzyła w ideę pracy dotyczącej monografii popularnonaukowej, Prof. dr hab. Marii Wojtak za pomocne wskazówki i ukierunkowanie badań na etapie tzw. wierceń próbnych oraz Rodzinie i Przyjaciołom za duchowe wsparcie w trudnych dla każdego badacza chwilach zwątpienia lub zatrzymania, wtedy gdy sprawy osobiste rywalizują z zawodowymi.

ROZDZIAŁ 1

ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE

1.1. Cele pracy

Zasadniczym celem niniejszego opracowania jest próba wskazania i opisanania statycznych cech modelowych¹ jednej z typowych dla przełomu XIX i XX wieku form dyskursu popularnonaukowego, wstępnie określonej przeze mnie jako książka popularnonaukowa, którą to formę – w wyniku przeprowadzonych badań – uznałam za gatunek w początkowym etapie jego rozwoju na gruncie polskim, co postaram się udowodnić. Stawiam zatem hipotezę, że w omawianym okresie – w dużej mierze pod wpływem obcych wzorów² – kryształizowały się wyznaczniki gatunkowe wskazanej formy wypowiedzi, a w świadomości autorów badanych tekstów istniał pewien teoretyczny (hipotetyczny) model (wzorzec) gatunkowy (por. Wojtak 1994, Witosz 1994, Gajda 1999), który możemy zrekonstruować. Opracowanie ma zatem charakter monografii gatunkowej, w której główny przedmiot badań stanowią teksty realizujące jeden model gatunkowy. Konsekwencją takiego ujęcia jest dokonanie wyboru konkretnych zagadnień i problemów teoretycznych oraz określenie odpowiedniego zakresu badań i analiz, o czym bardziej szczegółowo piszę we wstępach do poszczególnych rozdziałów.

Poza obszarem moich zainteresowań znalazły się problemy dotyczące przeobrażeń wzorca gatunkowego (tzw. dynamiki rozwojowej lub historycznego rozwoju gatunku)³, zaś refleksje o charakterze dygresyjnym (pojawiające się zazwyczaj w przypisach), dotyczące obecności w badanym wzorcu elementów innych modeli gatunkowych – spośród rodziny gatunków popularnonaukowych – stanowią jedynie kontekst porównawczy, pogłębiający gatunkową charakterystykę książki popularnonaukowej i pozwalający na zakreślenie jej pola gatunkowego. Powyższe kwestie jednocześnie ukazują nowe, niezwykle ciekawe obszary badawcze i zarazem stanowią postulaty badawcze na przyszłość.

¹ Por. Witosz 2005: 163.

² Por. Gajda A. 2016.

³ Wnioski na temat stałych i zmiennych elementów struktury będą bowiem mogły się pojawić dopiero po zbadaniu późniejszych (niż omawiane) realizacji tekstowych oraz związków między gatunkami pierwotnymi (określanymi niekiedy jako tradycyjne) a wtórnymi (hipergatunkami).

1.2. Stan badań

Istniejące na przełomie XIX i XX wieku gatunki służące popularyzacji myśli naukowej, takie jak: wykład, odczyt, artykuł, pogadanka (wszystkie z dookreśleniem „popularnonaukowy”), pozostawały do tej pory na marginesie refleksji genologicznej. Żadna z wymienionych form nie doczekała się jak dotąd lingwistycznej monografii gatunkowej, mimo że obecnie wszystkie one należą do obszaru („rodziny”) gatunków naukowych⁴. Nie stworzono także typologii dawnych gatunków naukowych, która uwzględniałaby zróżnicowanie na gatunki teoretycznonaukowe, popularnonaukowe i dydaktyczne, co wynikać może m.in. z faktu, że granice między owymi odmianami były dość płynne⁵. Genologicznego opisu doczekało się zaledwie kilka współcześnie funkcjonujących form, należących do olbrzymiej grupy gatunków naukowych, takich jak:

- **wykład** (por. Biesaga 2012), przy czym autorka monografii skupia się na analizie aspektu pragmatycznego, tzn. instancji dyskursywnych wskazujących na otoczenie sytuacyjne, czyli nadawcę i odbiorcę, oraz czas komunikacji;
- **przedmowa** (por. Pałucka 2008) – opracowanie to zawiera analizę wyznaczników gatunkowych, ale główną uwagę autorka kieruje na typową dla gatunku konwencję komunikatywną określaną jako dystans komunikatywny;

⁴ Szerzej o problemach klasyfikacyjnych piszę w rozdziale 4 pt. *Rodzina gatunków popularnonaukowych na przełomie XIX i XX wieku*.

⁵ Nikt także do tej pory nie zajął się analizą dawnych tekstów książek popularnonaukowych pod kątem lingwistyczno-genologicznym. Jeśli o nich wspomiano, to jedynie w kontekście literackim bądź też językowo-stylistycznym. Warto zauważyć, że w jednej z najważniejszych prac z zakresu dziejów polskiego języka i stylu naukowego – monografii J. Biniewicza (2002) traktującej o kształtowaniu się języka nauk matematyczno-przyrodniczych – podstawę materiałową stanowią nie tylko dawne podręczniki przeznaczone dla szkół, pisane np. na zalecenie Komisji Edukacji Narodowej, ale także dzieła adresowane do szerokiego kręgu odbiorców (kupców, rzemieślników niemających wykształcenia specjalistycznego), jak np. podręcznik pt. *Nowy sposób arytmetyki iako się każdy prędko y łatwie może nauczyć rachować* z 1647 r. czy traktat pt. *Fizyka doświadczeniami potwierdzona przez Józefa Hermana Osińskiego Scholarum Piarum w Collegium Nobilium filozofii i matematyki professora krotko zebrana* z 1772 r. Autor opracowania nie wyznacza jednak żadnej, chociażby płynnej granicy między dawnymi tekstami naukowymi a popularnonaukowymi, skupiając się na opisie dziejów terminologii i wybranych aspektach z zakresu spójności tekstu.

- **komentarz** (Bogdanowska 2003, Sobczykowa 2012) – tu autorka monografii po kolei omawia aspekt poznawczy, kompozycyjny oraz pragmatyczny i stylistyczny;
- **kwestia** (por. Szczaus 2011);
- **podręcznik** (por. Nocoń 2009).

Ta ostatnia pozycja jest jedynym opracowaniem, które w centrum swoich rozważań stawia gatunek tekstu „widziany w szerokiej perspektywie kulturowo-pragmatyczno-pedagogicznej”, a więc w świetle teorii dyskursu (Nocoń 2009: 6).

Pozostałe opracowania zawierają jedynie wybrane aspekty lingwistyczno-genologiczne. Przykładem są artykuły o **słowniku** jako książce popularnonaukowej (Bańko 2002), o gatunku **porady językowej** (Przyklenk 2013) lub publikacja autorki niniejszego opracowania, dotycząca rozpoznania grupy gatunków popularnonaukowych w świetle analizy nazw gatunkowych pt. *Wykład, referat, odczyt, pogadanka, gawęda i ich pokrewieństwo gatunkowe* (Gajda A. 2015).

Należy podkreślić, że przez długi czas uwaga badaczy skupiała się na poszukiwaniu i charakterystyce językowych wyznaczników stylu naukowego bez wyodrębniania stylistycznych cech odmiany teoretycznonaukowej, popularnonaukowej czy dydaktycznonaukowej. Jak wiadomo, dopiero S. Gajda (1982) wysunął i udowodnił tezę o znacznej dyferencjacji języka nauki związanej po pierwsze z wyspecjalizowanymi systemami komunikowania wiedzy w obrębie poszczególnych dziedzin nauki (wskazując na subkody, subodmiany poszczególnych dyscyplin wraz z ich odmiennymi paradygmatami naukowymi), a po drugie z różnorodnością relacji nadawczo-odbiorczych. Na podstawie analizy funkcji komunikacyjnej (tj. relacji nadawczo-odbiorczych) badacz dokonał klasyfikacji na cztery podjęzyki, pododmiany czy inaczej systemy komunikowania wiedzy: teoretycznonaukowy, dydaktycznonaukowy, popularnonaukowy i praktycznonaukowy.

Od tej pory styl popularnonaukowy najczęściej był traktowany przez badaczy jako podstyl stylu naukowego, nie zaś jako samodzielna, odrębna odmiana języka. Jak czytamy w *Przewodniku po stylistyce polskiej* (Malinowska, Nocoń, Żydek-Bednarczuk 2013: 81), taką opcję metodologiczną reprezentują m.in. prace M.N. Kożiny (1983: 56), M. Rachwałowej (1986), S. Mikołajczaka (1990: 14), J. Nocoń (1996), A. Starzec (1999: 31), H. Kurkowskiej i S. Skorupki (2001: 278). Jak podaje A. Starzec (1999b: 31), wśród różnych koncepcji klasyfikacyjnych najwięcej zwolenników ma opinia, zgodnie z którą styl popularnonaukowy jest uznawany za podstyl (podjęzyk) stylu naukowego (obok podstylów: teoretycznego, praktycznego i dydaktycznego).

Istnieją jednak koncepcje, na które do tej pory rzadko zwracano uwagę, a które autorce niniejszego opracowania wydają się niezwykle cenne, gdyż

wskazują na brak jednoznacznego potwierdzenia tezy, że styl popularnonaukowy od samego początku rozwijał się jako pododmiana stylu naukowego. I tak np. Fugiel i Wasiljewa (1971) określali styl popularnonaukowy jako odmianę pośrednią między stylem literackim a naukowym. Inna teoria mówi z kolei o stylu naukowym, który w wersji popularnonaukowej można uznać za styl niższy, a w postaci naukowej za wyższy (Hausenblas 1973, Mistrík 1975: 269, 1985: 430)⁶; z kolei Filipec (1950) widział go jako odmianę równorzędną stylowi naukowemu właściwemu (czyli stylowi teoretycznonaukowemu), zaś Mitrofanowa (1973) jako odmianę równoległą do stylu naukowo-praktycznego. W opinii uczonych czeskich (por. Popovič 1983: 82) styl popularnonaukowy funkcjonuje jako samodzielna odmiana języka w ramach ogólnego funkcjonalnego stylu fachowego i jest sytuowany w obrębie praktycznego stylu fachowego (praktyczno-zawodowego), przeciwstawianego stylowi teoretycznonaukowemu.

Według autorki niniejszego opracowania prawidłowe usytuowanie stylu popularnonaukowego wśród innych odmian wymaga badań historycznojęzykowych. Dopiero w takim kontekście można odpowiedzieć na pytanie, czy na gruncie polskim odmiana popularnonaukowa powstawała jako pododmiana teoretycznonaukowa, czy też rozwijała się równoległe, o czym świadczyć mógłby chociażby fakt istnienia gatunków o dominującej funkcji popularyzatorskiej już w czasach starożytnych i średniowieczu (piszę o tym w rozdziale 2 pt. *Z dziejów kształtowania się idei popularyzacji*)⁷.

O zmianie stanowiska uczonych w sprawie statusu stylu popularnonaukowego świadczy m.in. fakt, że w najnowszej bibliografii stylów współczesnej polszczyzny (Malinowska, Nocoń, Żydek-Bednarczuk 2013) wyodrębniono: 1) styl naukowy – styl dyskursu naukowego; 2) styl popularnonaukowy – styl dyskursu popularnonaukowego; 3) styl dydaktyczny – styl dyskursu dydaktycznego⁸.

⁶ Przeglądu różnych typologii dokonuje Hoffmanowa (1997).

⁷ Wydaje się, że powszechna wiedza o stopniowej ewolucji stylu naukowego (opartej głównie na rozwoju terminologii naukowej) oraz o tym, iż w dawnym języku naukowym powszechnie stosowano elementy języka potocznego (por. m.in. opracowanie Biniewicza 1996, artykuł Kupiszewskiego 1989, Siekierskiej 1992), ogranicza nasze pole widzenia i nie pozwala dostrzec możliwości jednoczesnej ewolucji stylu naukowego i popularnonaukowego, nie dopuszczając nawet możliwości postawienia takiej tezy.

⁸ Por. także wcześniejsze opracowania uwzględniające taki podział: Bartmiński 1981: 38, 1991: 34; Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 120; Gajda 1993b, 1995: 400–401; Wilkoń 2002: 266.